

Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben*

1. A népnévi lexémák jól körülhatárolható csoportját adják a magyar szókincsnek: bizonyos meghatározható tulajdonságokkal bíró embercsoportnak, egy népnek a megjelölésére szolgálnak. A nép fogalmát a Czuczor–Fogarasi-féle szótár a XIX. század közepén a következőképpen értelmezi: „Mint gyűnév jelent kisebb vagy nagyobb számú, s különböző viszonyokban és körülményekben valami egészet tevő embersokaságot, pl. nyelvre nézve: magyar, német, szláv nép; lakhelyre: városi, falusi, pusztai nép; rangra, állapotra: úri, polgári, pór nép, hadi nép, fegyveres nép, szolga nép, köznép, házi nép; nemre férfinep, nőnép v. fehérsnép, néhutt nősténynép.” (CzF.). A jó évszázaddal később megjelent értelmező szótárunk pedig a következő jelentés-meghatározását adja: „Valamely területen élő vagy eredetileg azonos területről származó nagyobb közösség, amelyet a közös eredet és nyelv, valamint az ezekhez kapcsolódó hagyományok fűznek egybe.” (ÉrtSz.).

A történészek közül többen, így KRISTÓ GYULA is felhívta a figyelmet arra, hogy a XI. századra vonatkozóan a nép, pontosabban az etnikum fogalmát a mai felfogástól eltérően kell értelmeznünk: valamely népet, etnikumot meghatározza az eltérő eredet, ennek következményeként az eltérő életmód, szokások és viselkedési normák, más lakáskultúra, öltözködési sajátosságok, az ún. „mi-tudat” és végül a nyelv (2000: 11). Ezek alapján az ide sorolható fogalmak világosnak és egyértelműnek gondolhatók, ám ha a szócsoporthoz tartozó tagjainak jelentéstörténetét megvizsgáljuk, nagyfokú változékonyságot tapasztalunk a körükben. Ennek egyik fő oka talán éppen az lehet, amire SZŰCS JENŐ figyelmeztet: „A népnevek általában nyelvileg és tradícióikban különböző néprészek összefoglaló megjelölései. Maga a név vagy annak tartalma is gyakran változik a népalakulatok osztódása, egyesülése, új keretek képződése nyomán.” (1997: 182). Megfigyelhetjük, hogy ugyanazt a népcsoportot egyazon időben vagy éppen az idők során egymást követően különböző nevekkkel illették, illetve másfelől az is előfordulhat, hogy egyetlen elnevezést több népcsoport megjelölésére is használtak. Az etnonimák jelentése bővíthet, szűkülhet, vagy éppen teljesen meg is változhat.

Korai írásos forrásaink a magyarság által ismert más népcsoportokat többnyire latin nyelven jelölik meg. Ezek elnevezései az ómagyar korban rendre megje-

* A tanulmány megjelenését a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatta.

lennek azonban a településnevek névalkotó elemeiként, illetve a korabeli úgynevezett egyelemű személy- és a később kialakuló családnevek rétegében is. Ezek figyelembevétele azért tartható indokoltnak, mert mind az egyelemű nevek, mind pedig a kialakuló családnevek — egészen az öröklődővé válásukig — motivált névként jöttek létre. E nevek népnévi eredetű rétege igen kevés kivétellel a névviselő személy etnikai hovatartozására vagy legalábbis valamiféle azzal összefüggő körülményre utalhatott. Felbukkanásuk (azaz első írásbeli előfordulásuk) persze esetleges, a „véletlen faktor” szerepe nagyon is számításba veendő, ám ahogyan általában a magyar nyelv korai állapotának megismeréséhez, úgy értelemszerűen a népnevek vizsgálatához is jobb híján ezeket a forrásokat lehet és kell felhasználnunk. A népnevek történetére közvetve a mai családnevekből megjelenésükből is következtetni lehet: mivel a magyar családnevek nagy többsége a kései ómagyar korban alakult ki, joggal tehető fel, hogy azok a népnevek, amelyek valamilyen oknál fogva korán kivesztek a nyelvünkől, vagy éppen csak később váltak elterjedtté, a családnevek rétegében is gyéribben képviselik magukat, míg a kérdéses korszakban aktívan használt etnonimák ebben a tulajdonnévi csoportban is nagyobb számban jelen lehetnek.

A népnevek közép- és újmagyar kori történetéről egyre gazdagabb képet nyújt a fokozatosan kibontakozó magyar szótáirodalom. Két-, majd egynyelvű szótáraink forrásként való felhasználása értelemszerűen megkerülhetetlen egy ilyen természetű vizsgálatban, mivel e szócsoporthoz tartozó elemek jelentéséről, esetleges jelentésváltozásáról e szótárak megfelelő szócikkei adhatnak legpontosabb tájékoztatást. Igaz, hogy mindez a szótárak összeállítóinak szűrőjén keresztül valósul meg, és ez a tény néha esetleg még egy-egy népnévnek valamely szótárban való megjelenését vagy éppen hiányát is befolyásolhatja, de ezek a munkák mégis viszonylag megbízható képet adhatnak kiadásuk időszakának ismereteiről. Természetesen ugyanez igaz a mai szótáraink anyagára is: mai ismereteinket közvetítik a szerkesztők szűrőjén át. Az általam e dolgozatban felhasznált szótárak a szakirodalom által kiemelkedő jelentőségűnek ítélt munkák a XVII. századtól napjainkig: SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótára 1611-ből¹ (*Dictiones Ungaricae, summo studio collectae et Latine conversae*. Hanau), PÁPAI-PÁRIZ FERENC műve 1708-ból² (*Dictionarium Ungaro-Latino-Germanicum*. Pozsony), KRESZNERICS FERENC munkája 1831-ből (*Magyar szótár gyökérrendszerrel és deákozattal*. Buda), CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS szótára 1862-ből (*A magyar nyelv szótára*. Pest), BALLAGI MÓR könyve 1873-ből (*A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelemeinek körülírás általi*

¹ Szenczi Molnár szótárának a számomra hozzáférhető 1611, 1621 és 1708-ból származó három különböző kiadását lapoztam át, az általuk közölt szócikkek között egyetlen helyen van csupán eltérés, ezt az adott népnévnél jelzem. Az adatokat a legkorábbi, 1611-es kiadás alapján közlöm.

² Én a munka 1801-ből való kiadását használtam, a továbbiakban erre hivatkozom.

szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárássos, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szaktudományi és iparbeli műszókra is. I–II. Pest. Első kiadás: 1873. Hasonmás kiadás: 1998), s végül A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. kötete (Bp., 1959–1962).

Dolgozatomban azokat a népneveket veszem górcső alá, amelyek az Árpád-korban etnonimaként használatban voltak, s a mai nyelvben is használatosak, de egykori jelentésük a mai nyelvhasználatbeli jelentéstől eltér. Nem kapnak viszont helyet, így egy újabb írás témái lehetnek azok a népnevek, amelyek bár az ómagyar korban névalkotó szerepűek voltak, az idők során azonban nyom nélkül eltűnt népcsoportot neveztek meg, s ezért maguk is vagy kivesztek a magyar nyelvből, vagy csak történeti fogalomként, szakszóként fordulnak elő: *avar, besenyő, káliz, kavár, koroncó, kozár, kölpény, szabir, szerecsen, úz, varang, várkony, velence, vendég*. Szintén nem vizsgálom azokat a neveket sem, amelyeket a kezdetektől jórészt változatlan formában ugyanannak az etnikumnak a megnevezésére használunk: *tatár, török*.

2. nándor (lándor) – bolgár

BENKŐ LORÁND nagyjából egy évtizede publikálta azt az írását, amelyben a szlávok Anonymus által használt népneveit, s ezek magyar megfelelőit vette vizsgálat alá (1998: 58–75). Közöttük szerepel a latin *Bulgari, Bulgarii* kifejezés is, amelynek egyik magyar megfelelője az ótörök eredetű *bolgár* népnév. Ez az etnikumjelölő a szakirodalom egyöntetű véleménye szerint körülbelül az 5. századtól kelet-európai török népcsoportot jelölt, a 7. században pedig az elszlávosodott, a nyelvcsere is áteső bolgár-törökök, a mai bolgárok elnevezésévé lett. A magyar nyelvbe a dunai bolgár-szlávból kerülhetett, de az átvétel időpontja bizonytalan. Eredetére nézve vagy a török *bulya-* 'összekever, felkavar' ige *bulyar* 'keverék' jelentésű származéka vehető tekintetbe (TESz., NÉMETH 1991: 130), vagy a török *bulya-* 'lázadást kelt' ige lehet a végső forrása (NÉMETH i. h., KMTL. *bulgar*). A magyarban az eredeti *bulgár* alakból szabályos hangfejlődéssel jött létre a *bolgár* forma. A magyar tudományos nyelvben az előbbi népnevet a szláv, utóbbit a török népre és nyelvre használják (vö. KMTL. i. h.). A TESz. a főnévi 'bolgár (ember)' jelentésére legkorábbról az 1138/1329-es dátummal álló *Bulgar* személynévi alakot idézi, de első közzői említését csak 1527-ből tudja felmutatni.

A történeti kutatások szerint ezzel a népcsoporttal a magyarság még a honfoglalás előtt érintkezésbe került, de intenzív betelepedésükről a Kárpát-medencébe csak a késő Árpád-korban beszélhetünk (vö. GYÖRFFY 1977: 513, KRISTÓ 2003: 109–16). *Bolgár* elnevezésük a magyar helynévkincsben igen szerényen képviselteti magát, amit jól mutat, hogy az általam összegyűjtött ómagyar kori helynévanyagban mindössze 4 olyan település található, amely 12 névadatában a

bolgár népvét tartalmazza.³ Legkorábbi helynévi előfordulása Kolozs vm.-ből idézhető, amely egy 1284-es oklevél XV. századi másolatában jelenik meg (*Bolgar*, Gy. 3: 367).

Mindenk az lehet az egyik sajátos oka, hogy korszakunkban a *bolgár* ~ *bulgár* névnek létezett egy szinonimája, a szintén török eredetű, az *onogur* népvétre visszavezethető *nándor* (**onayundur* > **naundur*), amelyet valószínűleg ugyancsak a honfoglalás előtt vettünk át (vö. KMTL.). Az említett *nándor* etnikumjelölő szintén nem gyakori, de a *bolgár*-hoz képest mégis jelentősebbnek mondható a jelenléte az ómagyar kori névkincsben. BENKŐ e név legkorábbi helynévi megjelenéseként a Csongrád megyei Szegvár határában fekvő tó 1075-ös *Nandurtou* adatát jegyzi (1998: 66), de a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ szerzőhármas által összeállított „Adatok” ugyanennek, esetleg egy másik, szintén e megyebeli, de Alpár határában lévő állóvíznek még korábbi, +1037-es *Nandur* formáját is közli (15), igaz, hamis oklevélből. Ezekon kívül a *nándor* ismereteim szerint az ómagyar korban 11 település 43 adatában bukkan fel,⁴ s a legrégebbi, valószínűleg Pilis vármegyebeli településnév 1276-os datálású (*Nandurt*, Gy. 4: 659).

Ha a helynevek földrajzi megjelenését vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a *nándor* előfordulása a történeti Magyarország területén elszórva figyelhető meg, de elterjedtebbnek látszik, a *bolgár* viszont inkább a keleti részen jellemző, s elterjedtsége igen csekélynek mondható.

A fentiek azt mutatják, hogy a vizsgált népcsoport jelölésére a magyar nyelv a korai ómagyar korban előnyben részesítette a *nándor* alakot, ami esetleg azzal függ össze, hogy használata időben valamelyest meg is előzhette a *bolgár* névformáét. A szakirodalom szerint az Árpád-kor végére azonban a *nándor* mint

³ Erdélyi Fehér vm.: *Csergöd* ~ *Bolgárcsergöd* (1303: *Bolgarchergewd*, Iczkovits 52 ~ *Bolgarchargeud*, Iczkovits 52, Gy. 2: 137) ~ *Bolgárfalu* (1388: *Bolgarfalu*, Iczkovits 52, Adatok 14: 21), illetve *Örmény* ~ *Székes* ~ *Örményszékes* ~ *Bolgárszékes* (1398: *Bolgarzekes*, Iczkovits 60, Adatok 14: 24), Nógrád vm.: *Bolgárom* (1435: *Bolgarom*, Cs. 1: 95, Adatok 14: 3), Kolozs vm.: *Papfalva* ~ *Bolgár* (1284/XV.: *Bolgar*, Balázs 13, Adatok 14: 16).

⁴ Csongrád vm.: *Nándord(i)* (1075/+1124/+1217: *Nandirdi*, Gy. 1: 898, Adatok 15: 13), Erdélyi Fehér vm.: *Nándor* ([1339]/1344/1448: *Nandor*, AOkt. 23: 63/104) ~ *Nándorlaka* (1311: *Nandurlaca*, AOkt. 3: 24/36 ~ *Nandurlaka*, Iczkovits 60, Adatok 15: 16, AOkt. 3: 24/36), Hunyad vm.: *Nándor* (1330: *Nandor*, Cs. 5: 114, Adatok 15: 19), Komárom vm.: *Nándor* (1247 u.: *Nandur*, Cs. 3: 508), Nógrád vm.: *Nándor* (1278: *Nandor*, Cs. 1: 104, Adatok 15: 5), Pest vm.: *Nándor* (1352/1354: *Nandur*, Gy. 4: 532) ~ *Nándorfölde* (1352/1354: *Nandurfelde*, Gy. 4: 532), Pilis vm.: *Nándor(d)* ([1290]: *Nandur*, Gy. 4: 659), Somogy vm.: *Nándord* (1413: *Nandord*, Cs. 2: 631, Adatok 15: 14), Szerém vm.: *Nándor* (1417: *Nandor*, Cs. 2: 250, Adatok 15: 22), Temes vm.: *Nándortelke* (1395: *Nándortelke*, Adatok 15: 20, Zs. 1: 451) ~ *Nándortelek* (1471: *Nandorthelek*, Cs. 2: 53, Adatok 15: 20), Torontál vm.: *Nándorfehérvár* (1388: *Nandurfeyrwar*, Adatok 23, F. 10/1: 415).

népnév eltűnt nyelvünkéből,⁵ s átadta helyét a korábban ritkábban használt *bolgár* ~ *bulgár* névnek (vö. NÉMETH 1991: 106, LIGETI 1986: 268, GYÖRFFY 1990: 65, BENKŐ 1998: 63–6, KRISTÓ 2003: 54).

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy mindkét elnevezés személynévként is funkcionált. Ennek a ténynek azért van nagy jelentősége, mert a személynévi használatot minden etnikumjelölő esetében nyilvánvaló módon meg kellett előznie a közszei használatnak (vö. KISS L. 1996: 446). Ezért aztán a mostani vizsgálati szempontunkból irreleváns, hogy egy-egy konkrét település neve közvetlenül népnévre vagy az abból alakult személynévre vezethető-e vissza. A fent említett két etnonima közül a *nándor* személynévként való megjelenése adatolható korábról, az ÁSz. szerint elsőként egy hamis oklevélben bukkan fel 1086-ban (*Nandir*), a továbbiakban azonban FEHÉRTÓI KATALIN csakis helynévi adatait említi. Ugyanez a munka a *bolgár* népnévből lett személynév legkorábbi alakját 1138/1329-es dátummal (*Bulgar*) idézi, s ezen kívül három másik adatot sorol föl a szerző.

Családnévi szerepben a *bolgár* legkorábbi előfordulását KÁZMÉR 1356-ból *Bolgar* alakban idézi (RMCsSz.), s további adatait nagyjából egy hasábon keresztül sorolja fel. A *nándor* családnév a RMCsSz. szerint 1456-ból adatolható először (*Nandor*), ami arra utal, hogy a családnévrendszer kialakulásakor még használták közszeiként is, bár a szótár az általa felölelt négy évszázadból ezen kívül csupán öt másik nevet tud idézni. Igen figyelemre méltó, hogy ez az arány máig megmaradt, hiszen napjainkban a nagyjából tízmillió magyar állampolgár közül 486 viseli a *Bolgár*, s csupán 18 a *Nándor* családnevet.⁶ A jelentős számbeli különbség is arra utal, hogy a *nándor* a családnevek kialakulásakor már kevésbé volt használatban, de e tulajdonnévfajta öröklődővé válása miatt mégis máig megőrződött a magyar családnevek között.

Az etnonimák közszei előfordulásáról régi szótárainkat fellapozva kaphatunk közvetlenül képet. A 17. század elején jelent meg SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótára (1611), amelynek a vizsgált két népnévre vonatkozó ismeretei azonosak a későbbi PÁPAI-PÁRIZ- (1801) és a KRESZNERICS-szótáréval (1831). E szótárak sem *bolgár*, sem *nándor* szócikket nem tartalmaznak. Az utóbbi műhöz képest három évtizeddel későbbi CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862) népnévként 'a déli szláv népek egyik ága; a török birodalomhoz tartozó személy; Bolgárország la-

⁵ MAKKAI LÁSZLÓ a *nándor* név eltűnését 1000 utánra valószínűsíti, s a bolgár birodalom bizánci uralom alá kerülésével magyarázza (1987: 251), az adatok viszonylag nagy száma azonban ezt a feltevést nemigen valószínűsíti.

⁶ Dolgozatomnak a népnevek mai családnevekként való használatára vonatkozó adatait HAJDÚ MIHÁLY szíves közlése alapján adom meg, ez úton is köszönöm a segítségét. Frissen megjelent monográfiája — mivel abban a válogatás gyakorisági szempont szerint történt — az itt tárgyalt népnevek közül csak a *kun*-t tartalmazza.

kosa' jelentéssel írja le a *bolgár*-t, a *nándor*-t viszont nem találhatjuk meg benne. Ez utóbbi lexémát BALLAGI MÓR szótára (1873) sem tartalmazza, a *bolgár* viszont mint főnév 'a török uralom alatt élő, a magyarokkal rokon törzsből származott, elszlávosodott nép', illetve 'Bolgárország lakosa' jelentésekkel olvasható benne. A mai nyelvállapotot tükröző ÉrtSz.-ban szintén csak a *bolgár* van jelen közszóként, népnévi jelentéssel ('tömegében a Balkán-félsziget keleti részén, az Aldunától délre a Fekete-tengerig lakó, részben török származású, délszláv nyelven beszélő nép'). Mindez arra utalhat, hogy a *nándor* a magyar köznyelvben etnonimaként a 17. században már teljesen ismeretlen volt, s ez helyzet jellemző napjainkban is. Természetesen a történettudomány szakszavaként a magyarsággal egykor kapcsolatban lévő etnikumot megnevező népnév-ként továbbra is létezik. A *nándor* eltűnését azzal magyarázhatjuk, hogy a népcsoport önelnevezése a *bolgár* volt, s mivel a magyar nyelvben ez az elnevezés ugyancsak létezett szinonim jelentéssel, az etnikum belső elnevezéséhez igazodva ez maradt hosszabb távon használatban.

3. *komán – kun – palóc*

A magyar nyelvben *kun* néven ismert kipcsak nép a nyugat-szibériai sztyeppéken tűnt fel a 9. században, később a tatár támadások miatt egyre nyugatabbra menekült: a 11. században az Al-Duna vidékén jelent meg, a 13. század első harmadában már Havasalföld és Moldva területére szorult vissza. Magyarországon először ugyancsak a tatárok támadásai következtében bukkantak fel, ám uralkodójuk halála után elhagyták az országot. A tatárjárás után IV. Béla hívására érkeztek meg újra, ekkor figyelhető meg nagyobb arányú betelepülésük a néptelen középső, keleti területekre, ahol néhány évszázad alatt elmagyarosodtak (GYÖRFFY 1990: 200, KRISTÓ 2003: 219). A latin nyelvű forrásokhoz hasonlóan Anonymus Gestája is *Cumanus* néven említi őket. A magyar vonatkozású latin kútfőkben *Cuni* néven szerepeltek, magyar, illetve nyugati források pedig néha *Tartari*-ként is emlegették e népcsoportot (GYÖRFFY 1990: 201, 218).

A magyar *kun*-nak megfelelő *Cuni* elnevezés a 11–12. század fordulójáig a korai forrásokban a keleti nomádok összefoglaló neve lehetett, így valójában besenyő, úz és komán népességet egyaránt jelölhetett. Ugyanakkor ez idő tájt megkezdődhetett a név jelentésének megváltozása: a fehér kománok megnevezésére is kiterjesztették, s miután a besenyők és az úzok eltűntek, felolvadtak a magyarságban, egyedül a fehér kománok megnevezőjévé lett (GYÖRFFY 1990: 210–9), tehát a szó jelentéskörében jelentésszűkülés történt. A 12–13. században azután ezt váltja fel nyugati hatásra a magyarországi latinságban is a *Cumanus* forma. A magyarországi kománok később elmagyarosodott utódai magukat a magyar *kun* lexémával nevezték meg, bár az eredeti török *komán* nevük a 15. század közepéről adatolható *Komondor* családnévben fennmaradt (1454, RMCsSz.). Ez tehát az önelnevezésük is volt (*qumandur*), amely a *quman* nép-

névnek a török valamihez tartozást kifejező *-dur* képzős alakja (vö. RÁSONYI 1931: 316, 1941–1943: 289, PAIS 1934: 128). Ma e lexéma a magyarban egy kutyafajtát jelöl, amelyet minden bizonnyal e nép hozott magával, s neve a *komonor eb/kutya* 'kun eb' szerkezetből jelentéstapadással alakult ki (TESz., PAIS 1934: 128, LIGETI 1986: 278).

A népcsoport *kun* elnevezése a török *qū* 'sárgás, szőke, fakó' jelentésű melléknévből származó *qūn* szóra megy vissza, s a kománok, azaz a fehér kunok, a szlávok által poloveceknak nevezett nép jelölője volt (TESz., Adatok 22, KMTL. *kunok*). Ennek első magyar nyelvbeli közzsói előfordulásaként a TESz. csak egy kései, 1527-ből adatolható *kwn* formát tud idézni. A *komán* elnevezésük szintén a fent említett töre megy vissza, annak egy *-n* denominális képzővel megtoldott alakja, s a jelentésük is azonos: a sápadt arcszínre vonatkozik (NÉMETH 1942: 171, 174–8).

A harmadikként említett, a magyar nyelvhasználatban elterjedt *palóc* (< *polovec*) elnevezést eredetileg szláv (órosz, valamint cseh) források használták egy a XIII. század előtt Dél-Oroszországban élt, török-tatár eredetű nép, illetve a kunok megjelölésére (vö. KÓSA–FILEP 1975: 157). MELICH JÁNOS véleménye szerint ez a *polovcy* (*plavci*) etnonima azt a török törzset jelölhette, amely magát *sary*, *sarig* 'sárga' néven nevezte, s ezt fordították le a szlávok saját nyelvükre. Az ócseh és az ólengyel elnevezés *plavъ* töve 'fehér, fakó, szőke, kék' jelentéssel bírt (1903: 49). A *palóc* tehát a szláv, leginkább órosz *polovcy* népnév szabályos fejleménye. KNIEZSA a fenti etimológiát elfogadta (1955: 378), de a név használatával kapcsolatban a következő kételyét fogalmazta meg: „hogyan kapta ez a magyar néptörzs a kúnok nevét, mikor tudomásunk szerint a kúnokhoz semmi köze sem volt, a kúnokat viszont sosem hívták palócoknak!” (i. h.). Kérdés tehát, hogy mely népcsoportot jelölhette ez az etnonima a magyar nyelvhasználatban, s hogyan kaphatta e csoport ezt a nevet?

A *palóc* szóra első adatunkat 1656-ból idézi a TESz. (Tíz pár gyöngyházás késeket vettem *palóczoktól*), s GYÖRFFY megfogalmazása szerint „úgy látszik, hogy a *palóc* név itt mint az Alföldön közismert etnikai megnevezés szerepel” (1990: 319). Egykori lakóhelyük azonban nem határozható meg biztosan. Annyi látszik bizonyosnak, hogy központjuk a Mátra vidékén volt, a 18. századtól kezdve pedig leginkább a Borsod, Gömör, Heves és Nógrád megye érintkező területein élő népekre használták, s e területet Palócföldnek nevezték, amit KÓSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL munkája „fiktív tájfogalom”-nak mond (1975: 156, vö. JUHÁSZ 1988: 94, KMTL. *Palócföld*). Ahogyan már korábban is láttuk, a név eredetét a szláv nyelvekre lehet visszavezetni, s bizonyos, hogy a szó a 11–15. századi orosz és lengyel nyelvben is ismert és használatos volt. Ezek a népcsoportok részt vettek a felvidéki területek benépesítésében, s beolvadtak az ottani magyarságba. Elképzelhető, hogy betelepülésükkor e területen egy olyan népeséggel találkoztak, amely a hazájukban *polovci* névvel illetett népcsoportra ha-

sonlított, így őket szintén ezzel a névvel kezdték emlegetni (vö. GYÖRFFY 1990: 320). Szemléletes példa lehet e jelenségre a Nyitra és Pozsony nyugati határszélén feltűnő sasvári székely ispánság, amely „az Árpád-korban a Morva-folyó és a Kiskárpátok közötti területet foglalta el; területén létesült a sasvári esperesség. Etnikai szempontból figyelemre méltó, hogy a területén épült Detrekővárat a csehek és szlovákok *Plavecký-Zámek*nek mondják s azon négy községet, melyet magyarul *Detrekő*- előnévvel különböztetnek meg, ők *Plavecký*- jelzővel neveznek. Minthogy a *plavecký* szó jelentése 'kun' s e területen kunokról nem tudunk, arra kell gondolnunk, hogy az itt lakó székelyeket nevezte el a szláv lakosság analógiás alapon *plavec*-nek. Az elnevezők olyan területről jöhettek, ahol a hasonló megjelenésű nomád kunokat *plavec* néven ismerték.” (GYÖRFFY 1958: 86, vö. MELICH 1903: 51).

A három etnonima közül az ómagyar kori településnevekben a *kun* és a *komán* jelenik meg. A *komán* név 6 kései ómagyar kori településnévben bukkan fel, a legkorábbi 1358-ból *Kumanpataká*-ban Krassó vármegyéből (Adatok 22: 24). Ezen kívül Bihar, Hont, Temes, Torontál és Valkó megyékben 1-1 településnévben szintén megtalálható névalkotóként.⁷ A kései megjelenés miatt azonban feltételezhetjük, hogy ezek a lexémák közvetlenül inkább személynévre, pontosabban esetleg román családnévre vezethetők vissza (vö. GYÖRFFY I. 1915/1942: 384 *Komán*, illetve IORDAN 1963: 269–70 *Coman(a)* és változatai Romániában). Az ÁSz.-ban nem is találunk rá adatot. A *kun* lexéma 19 településnévből adatható, s a korszak névkincsében végig jelen van. Legkorábbi előfordulása 1235–70-es dátummal Gömör megye egyik településének neve *Kwn* ~ *Kun* (Adatok 22: 5, Cs. 1: 139, ÁÚO. 11: 612) formában. Személynévi funkcióban az ÁSz. legkorábbi adatát a 13. század végéről *Kuun* (1290) alakban idézi. A TESz. által kérdőjellel 1130–40/12–13. sz. dátummal említett *Cuna* névalakkal azonos forma FEHÉRTÓInál önálló címszó (*Kuna*, *Cuna*) alatt szerepel, amelynek azonban a szerző nem jelzi a kapcsolatot a *Kun*, *Kuun* szócikkkel.

Régi családneveinkhez mindhárom etnikumjelölő alapul szolgálhatott. Közülük legkorábbról, 1324-ből a *kun* lexémából alakult elnevezés mutatható ki (*Kuun* [András], RMCsSz.), s ez után két hasámban sorolja KÁZMÉR az általa még feltelt adatokat. Mintegy három és fél évszázad múlva, 1680-ból a *palóc*-ból lett (Georgius *Palocz*, RMCsSz.) családnév is adatható mindössze kilenc névvel, s újabb fél évszázaddal később, 1727-es datálással bukkan fel írott forrásban a *komán* etnonimából alakult családnév első és egyetlen korai előfordulása (*Komán* Lázár, RMCsSz.). Ez utóbbi nevet egyedülálló volta és nagyon kései megjelenése miatt talán román jövevény családnévnak tarthatjuk (lásd az előző bekezdésben).

⁷ Bihar vm.: *Kománfalva* (1439: *Kományfalva*, Adatok 22: 15), Hont vm.: *Kománszeg* (1359: *Komanzeg*, Adatok 22: 7, Bakács 141), Temes vm.: *Kománfalva* (1369: *Comanfalua*, Adatok 22: 18, Cs. 2: 46), Torontál vm.: *Kománd* (é. n.: *Kumánd*, Adatok 22: 17), Valkó vm.: *Komanovci* (1476: *Kwmanoczy* ~ *Kwmanowczy*, Cs. 2: 327).

Napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 10 306 viseli a *kun* népnévből alakult *Kun ~ Kún ~ Kunn ~ Kuun ~ Kunh ~ Kum* (HAJDÚ 2010: 289), 734 a *palóc*-ból létrejött *Palócz ~ Palocz ~ Palóc ~ Paloc ~ Pálócz*, és 139 talán a *komán*-ra visszavezethető *Komán ~ Koman*, illetve 4 az esetleg abból származtatható *Kumann ~ Kuman* családnevet.

Régi szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR (1611), PÁPAI-PÁRIZ (1801) és KRESZNERICS (1831) munkájában a *komán*, az első kettőben ezen kívül a *palóc* sem szerepel, a *kun* jelentésénél viszont azt olvashatjuk, hogy 'Cumanus'. Itt jegyzem meg, hogy amíg a SZENCZI MOLNÁR-mű 1621-es kiadásában még változatlanul jelen van a *kun* szócikk, addig az 1708-as szótárban már nem találjuk meg. KRESZNERICS szótárában szerepel a *palóc* is, amelyet Hont vármegyebeli magyarokként értelmez nyelvjárási használatlaltal: 'Palóczok. Sunt Hungari, ia Comitatu Hontensi, propria dialecto hungarica utenses'. A CZUCZOR-FOGARASI-szótár (1862) a *kun*-t mint egy „nemzet nevé”-t határozza meg, „melynek egy része maiglan mint tiszta magyar nép, a kis- és nagy-kunsági kerületeket lakja”. A lexéma etimológiai és szemantikai elemzése során kerül elő a *komán* elnevezés is, ez azonban nem kap önálló szócikket, amit az alábbi idézet meg is magyaráz: „a mostani magyarországi kunok között (...) későbbi századokban már előbbi lakhelyeiken is kezdtek tatárosodni: azonban a mostani kún népség általában eredetileg is magyarnak tartotta magát, s tartja is mind ez ideig (...); és nincsen is történelmi nyoma (...), hogy egészben valaha más, mint magyar nyelvűek voltak volna. S habár a Kuma folyam melletti fő lakhelyökről (...) némely idegeneknél és latin nyelven itthon is kumánoknak (cumani) neveztettek: mégis saját nyelvökön más mint 'kun', (azaz 'hun') nevek, egészben véve, soha sem vala.” Ebben a munkában a *palóc* népnév szócikkét is olvashatjuk, amely a jelentésén túl a lexéma etimológiájára is rávilágít: „a régi szláv, különösen orosz és lengyel krónikaírók *polowcze* néven hitták a magyar nemzetnek azon felekezetét, kik szabad csapatokban a hadsereg előtt portyáztak”. BALLAGI MÓR szótára (1873) *komán* szócikket nem tartalmaz, a *kun* lexémát pedig olyan népcsoport neveként értelmezi, amely 'a magyarral rokon nemzet, néptörzs, mely az Árpádok alatt többször harcolt a magyarral, de most már velük teljesen egygyé van olvadva'. A *palóc* értelmezése itt is a KRESZNERICS-féle meghatározáshoz hasonlóan a népcsoport földrajzi helyzetéből indul ki, amely szerint „Heves, Borsod, Nógrád és Gömör megyében lakó, a többtől némi tekintetben elütő tajnyelvű nép v. személy a magyar fajból”. Az ÉrtSz. elsőként mint történelmi szakszót határozza meg a 'Kelet-Európában a X–XI. században feltűnt török nép, amelynek több törzse a XIII. században hazánkban — főleg a Kis- és Nagy-kunságban — telepedett le, és később beolvadt a magyarságba' jelentéssel; illetve 'e népnek a Kis- és Nagy-kunságban letelepedett, a magyarságba beolvadt leszármazottjai; nagy-, ill. kiskunok' közszoói jelentését adva meg.

Az itt tárgyalt etnikumjelölők közül a nyugati hatásra nyelvünkbe került *komán* gyér településnévi előfordulása, majd a személynevekben, családnevekben megfigyelhető elenyésző jelenléte arra utal, hogy a magyar nyelvből igen korán kiveszett. A népcsoport Magyarországra került, később elmagyarosodott utódai magukat a *kun* lexémával nevezték meg, ez a belső megnevezésük került át a magyarba is, s mint az elmagyarosodott etnikum jelölője a *kun* népnév máig használatban maradt. A *palóc* korábban sajátos megítélés alá esett. KNEZSA a szláv jövevényszavakról írott munkájában jegyezte meg, hogy e népnevet gúnynévként is értékelték: „a palóc terület mindig a s z o m s z é d községnél kezdődik, (...) senki nem akarja vállalni” (1955: 379). Hasonlóan vélekedik a „Magyar néprajzi lexikon” is: „Az adott földrajzi kereteken belül az elnevezés alapján pontosan megállapíthatatlan a palócok lakóhelyének kiterjedése, mivel a szó a parasztság körében gúnyos, pejoratív jelentésű.” (NéprLex. 4: 163). A *palóc* etnonimának a mai sztenderd nyelvhasználatban azonban (már) nincs negatív mellékjelentése. A *kun* és a *palóc* népnév máig tartó fennmaradása a fentebb mondottakon túl annak is köszönhető, hogy a két népcsoport a lezajlott nyelvcsere ellenére sem tűnt el nyom nélkül a történelem süllyesztőjében (s ez még akkor is igaz, ha ma inkább csak mint néprajzi csoportként tartjuk számon őket), sőt éppen ellenkezőleg, mindkét népcsoport leszármazottai máig őrzik és ápolják eredetük emlékét, az adott népcsoporthoz tartozás tudata ma is élénken él bennük.

4. jász – oszlár (eszlár)

A jászok a 13. század elején a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger közötti területen éltek. A kunokhoz hasonlóan a tatárok előrenyomulása elől menekültek nyugat felé, és a moldvai, havasalföldi területek után kisebb szórványaik eljutottak Magyarország vidékére is. A két nép útja ugyan hasonló, sőt a KMTL. azt írja, hogy „általános vélemény szerint” együtt is érkeztek a Kárpát-medencébe (KMTL. *jászok*). Mások szerint viszont semmi nem bizonyítja ezt (KÓSA–FILEP 1975: 121, GYÖRFFY 1990: 313, KRISTÓ 2003: 235), hiszen a történeti kútfők egészen a 14. századig nem említik a *jász* népcsoportot. Maga a népnév először egy 1318-as oklevélben tűnik fel „natione *Jazonice*”-ként (AOKl. 5: 71/156, KRISTÓ 2003: 234). A röviddel ezután, még a század elején történt nagyobb arányú megtelepedésüket már biztos történeti adatok bizonyítják. KRISTÓ GYULA újabb kutatásai alapján ez a beáramlás délről történhetett, mégpedig az Al-Dunától délre lévő területekről érkező szláv, zömmel bolgár etnikummal együtt, ám megtelepedésük helyéről keveset tudunk. A 14. század közepéig semmi nem mutat arra, hogy e népcsoport a ma ismert Jászság (vö. JUHÁSZ 1988: 82) területén élt volna, ekkoriban, sőt még a 15. században is Esztergom és Pilis vármegye látszik a központi területüknek, ezeken kívül pedig még a Temes és az Al-Duna vidékén is tömeges lehetett a jelenlétük. A Jászságban KRISTÓ szerint inkább a délről, a

Havasalföld és Moldva felől érkező félnomád népcsoport a 14. század második felében jelent meg (erről egy 1366-os oklevél tájékoztat), s hozzájuk a pilisi jászok egy csoportja is csatlakozhatott. A következő évszázadban pedig már ez a terület lett a központjuk (KRISTÓ 2003: 233–43, GYÖRFFY 1990: 312–5).

A jász népcsoportot össze szokták kapcsolni a kunokkal, de igazából csak hasonló sorsuk kelthette az összetartozás érzetét, illetve esetleg az is hozzájárulhatott e tévhit kialakulásához, hogy a korai időkben (feltehetően) kun főemberek vezetése alatt segédnépként működhettek. Valójában azonban a 15. századig teljesen függetlenek voltak a kunoktól, „majd részint azért, mert a Jászság közel feküdt a kun szállásterületekhez, részint pedig mert a jászok sokkal kevesebben voltak a kunoknál, a kunokkal egységesen kezdték kezelni őket, és így alakult ki a történelmileg helytelen és félrevezető jászkun elnevezés.” (KRISTÓ 2003: 243).

A *jász* etnonima óorosz eredetű (vö. or. *яс* 'az alánok egyik ágát alkotó jászok közé tartozó személy'), végső forrásának az iráni nyelvek tekinthetők, vö. oszét K. *Asy*, Ny. *Asi*, *Assi* 'Balkaria; Balkaria török nyelvű lakói' (TESz.). KNEI ZSA valószínűtlennek tartja a délszláv közvetítést, a népvétet inkább közvetlenül az orosz nyelvből való átvételnek tartotta (1955: 230). Első magyar nyelvbeli adataként a TESz. a fentebb már említett 1318-as formát (ancille sue empticie nacione *Jazonice* Elysaabeth nominate) idézi, jelentéseként pedig az eredeti szláv jelentéssel megegyező: 'egy iráni, közelebről alán néptörzs tagja' értelmet adja meg. Etimológiai szótárunk is jelzi azonban a *jász* etnonima jelentésének megváltozását. 1474-ben a ferencesek — mint a jászokat katolikus hitre térítő rend — jogot kaptak templom és rendház építésére Jászberényben, ami erőteljesen hozzájárult a jászok és a környező falvak magyar lakosságának összeolvadásához, és a jászok ezt követően szinte egy évszázad alatt elveszítették a nyelvüket is. Ezután az elnevezés többé már nem népnévként, hanem lényegében néprajzi csoportjelölőként funkcionált tovább (vö. NéprLex. *jászok*, *Jászság*), bár a Jászság, a Kiskunság és a Nagyikunság lakosai ma is számon tartják eredetüket.

A *jász* népnév az ómagyar kori településeink közül nagyjából egy tucatban szerepel névalkotó lexémaként.⁸ Legkorábbi előfordulását a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ által ide sorolt Nyitra vármegyei Felsőjász, a későbbi Jác nevében adatholhatnánk 1258-ból az *inferior Jechy* alakban (Adatok 17: 1). E név alapján azonban KISS LAJOS inkább a ném. R. *Jezo* személynévet mondja, a *jász* népnévvel véleménye szerint „aligha kapcsolható össze” (FNESz. *Jác*). A fenti településnévi adatot tehát legalábbis bizonytalanul ide sorolhatónak tekintve a

⁸ Az „Adatok” *jász* szócikkének bevezetőjében (17: 1) a szerzők arra figyelmeztetnek, hogy nem zárható ki a névalkotó elemek *Jász* családnévi eredete (RMCsSz.), illetve a szl. 'gát, zsilip', esetleg 'kőrifá' jelentésű szavakkal való kapcsolata. Az esetleg szóba jövő családnévi eredet az itteni vizsgálat szempontjából ugyancsak figyelembe vehető tekintve, hogy ez esetben egy elsődleges népnév válhatott családnévvé.

legkorábbi, egyértelműen a *jász* népnevet tartalmazó település a Szilágy megyei Jász, amelynek legkorábbi előfordulásai *Jaz*, *Jazi*, *Jazy* alakban 1342-ből adathatók (AOKt. 26: 184/223). A *jász* etnonimát tartalmazó településnevek földrajzi elhelyezkedését tekintve nem láthatunk jellemző tömbösödést, az viszont figyelemre méltó, hogy e települések a Duna vonalától É-ra és K-re helyezkedtek el.

Az *oszlár* (*eszlár*) eredetét tekintve a *jász* népnévvel azonos töre vezethető vissza, amelyhez a *-lar* többesjel kapcsolódott (vö. FNESz. *oszlár*). Az elnevezés sajátossága, hogy egyes kutatók szerint (településnévi jelenléte során megfigyelhető, a törzsnevekhez hasonló tulajdonságai, viselkedése alapján) a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs egyikének megnevezése, illetőleg az ún. vélt vagy pszeudo törzsnevek egyike is lehetett (vö. RÁ CZ A. 2007). Az újabb szakirodalom azonban inkább népnévként tartja számon, amelynek jelöltje azonos lehet a *jász* népcsoporttal (Adatok 1., FNESz., KRISTÓ 2003).

Az ómagyar korban 8 település 65 adattal képviselteti magát az általam összegyűjtött anyagban, amelyből csupán 3 névalakban jelenik meg az *eszlár*. Bár területi sűrűsödést e településelnevezéseknél sem fedezhetünk fel, két Somogy megyei hely kivételével itt is a Duna látszik határvonalnak. A lexéma első előfordulásaként adataim szerint a Pest megyei *Oszlár* település [1262–70]-es oklevélből származó *Ozlar* ~ *Vzlar* névalakját tarthatjuk számon. A *jász* és az *oszlár* (*eszlár*) időbeli megjelenése között tehát nincs jelentős különbség, ami a névalakok nagyjából azonos időben történt átvételére utalhat, s arra, hogy talán szionimákként használhatták őket.

A *jász* és az *oszlár* (*eszlár*) népnévnek megfelelő, illetve ebből alakult személynév az ÁSz.-ban nem találunk, de a TESz. 1335-ös datálással a *Jaaz* alakot ilyen funkcióban közli.

E népnevek közül családnévi használatba is — a 14–17. századi névkincs tanúsága alapján — csupán a *jász* került, amelynek első tulajdonnévi adata 1411-ből származik (Stephanus *Jaz*, RMCsSz.). Nem ezt mutatja azonban a mai helyzet: 542 személy családnéve a *Jász*, míg az *Oszlár* családnévet 107 magyar állampolgár viseli, az *Eszlár* alakváltozatra nem találunk példát. A *Jász* és az *Oszlár* számbeli különbségének kialakulásához ebben az esetben is hozzájárulhatott, hogy az *oszlár* ~ *eszlár* az idők során közszóként egyre kevésbé volt használatban, de a tulajdonnevek (mind a településnevek, mind pedig a személynévek között) máig megőrződött.

Az *oszlár* (*eszlár*) lexémát az ómagyar korban tehát csupán mint helynévalkotó elemet tudjuk kimutatni. Köznévi használatára a fent említett családnévek közvetett bizonyítékot szolgáltatnak ugyan, de egyetlen korai vagy mai szótárunk sem tartalmaz ilyen szócikket. A *jász* lexéma régi szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR (1611) munkájában a 'Barbarus hostis', azaz 'barbár ellen-

ség', illetve 'filiszteus' jelentéssel szerepel (az utóbbi jelentés csak az 1621-es kiadásban található meg, s kialakulásának okát a TESz. sem ismeri). PÁPAI-PÁRIZ (1801) műve a *jász* közszó 'Sagittarius', azaz 'íjász' jelentését közli, ahogy még számos későbbi szótárunk (pl. a KRESZNERICS-féle) is. Emellett azonban ott szerepel a 'Jászok, Jassones, Jazyges, Populus Ungariae' jelentés is, tehát a magyarság egy csoportjának nevéként volt ismert a korban. KRESZNERICS (1831) szótára a *jász* lexéma közszóí jelentéseként (a fent írottak mellett) MOLNÁR ALBERTre utalva a következőket adja meg: 'barbarus hostis', azaz 'barbár ellenség', illetve 'filiszteus'. A CZUCZOR-FOGARASI-féle (1862) szótárban az *Eszlár* és az *Oszlár* csupán mint helynevek vagy helynevek részei szerepelnek, a *jász* viszont önálló szócikket kapott, amelyben a felsorolt jelentések között az egyik a népcsoportjelölő funkció: „a magyar nemzetnek egyik különös ága (...). E nép, mint kiváltságos és szabadalmas testület, Tisza vidékén, nagyobb részt Heves és Pest vármegyével határos területben lakik, mely Jászságnak neveztetik.” BALLAGI MÓR (1873) munkájában az *oszlár* (*eszlár*) nem szerepel. A *jász* első jelentése itt is az 'íjász', amelyet csupán azért említek meg, mert a második, népnévi jelentés megadásakor a népnév ezzel való etimológiai kapcsolatára utal. Szemantikai tartalma pedig a következő: 'a Tisza vidékén Heves és Pest megyével határos területben lakó nép, mely most már a magyarral egészen egygyé van olvadva'. Az ÉrtSz. szintén csak a *jász* népvét említi, és „a hajdan közigazgatásilag önálló, ma Szolnok megye északnyugati részében elterülő Jászságnak a palóchoz közel álló nyelvjárást beszélő törzsökös lakossága” jelentését határozza meg. Ebből, de a NéprLex. meghatározásából is kitűnik, hogy a *jász* a mai nyelvhasználatban a *palóc*-hoz hasonlóan inkább csak néprajzi csoportot jelöl, hiszen „jászok megnevezéssel illették a *Jászság* lakóit azután is, hogy azok nyelvi, etnikus különállásukat elvesztették és beolvadtak a környező magyarságba” (NéprLex. 2: 666). Közszóként való fennmaradását hasonló, nyelven kívüli okokkal magyarázhatjuk, mint a palócokét: eredetüket számon tartják, az összetartozás tudata máig él bennük (vö. KÓSA-FILEP 1975: 122).

Ma a két név közül csak a *jász* etnonima él, az *oszlár* (*eszlár*) csoportjelölő lexémaként igen hamar kiveszett nyelvünkéből. Eltűnésének okát magam éppen a szinonim jelentésükben látom.

Irodalom

- Adatok = KRISTÓ GYULA-MAKK FERENC-SZEGFÜ LÁSZLÓ, *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I.* Szeged, 1973.
- AOkl. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I-*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.-Szeged, 1990-.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000-1301.* Bp., 2004.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I-XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860-1874.

- BAKÁCS ISTVÁN (1971), *Hont vármegye Mohács előtt*. Bp.
- BALÁZS ÉVA (1939), *Kolozs megye kialakulása*. Település és népiségtörténeti értekezések 3. sz. Bp.
- BALLAGI MÓR (1873), *A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelemeinek körülírás általi szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárásos, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szaktudományi és iparbeli műszókra is. I–II*. Pest. Első kiadás: 1873. Hasonmás kiadás: 1998.
- BENKŐ LORÁND (1998), A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 58–75.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III.*, V. Bp., 1890–1913.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később] Bp., 1862–1874.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Bp., 1959–1962.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI*. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budaë, 1829–1844.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1958), A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig I. *Századok* 92: 12–87.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1977), *István király és műve*. Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1990), *A magyarság keleti elemei*. Bp.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1915/1942), Dél Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. In: *Magyar nép — magyar föld*. Bp. 359–92.
- HAJDÚ MIHÁLY (2010), *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Bp.
- ICZKOVITS EMMA (1939), *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Település és népiségtörténeti értekezések 2. sz. Bp.
- IORDAN, IORGU (1963), *Toponimia românească*. București.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Bp.
- KÓSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL (1975), *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Bp.
- KRESZNERITS FERENC (1831), *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal I*. Buda.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp.

- LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1987), Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: *Erdély története I*. Szerk. KÖPECZI BÉLA. Bp. 235–408.
- MELICH JÁNOS (1903), Szláv jövevényszavaink. *NyK.* 33: 45–91.
- NÉMETH GYULA (1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Bp.
- NÉMETH GYULA (1942), A kunok neve és eredete. *Századok* 76: 166–78.
- NéprLex. = *Néprajzi Lexikon 1–5*. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1977–1982.
- PAIS DEZSŐ (1934), Györffy Istvánnak. *MNy.* 30: 126–8.
- PÁPAI-PÁRIZ FERENC (1801), *Dictionarium Ungaro–Latino–Germanicum*. Pozsony.
- RÁCZ ANITA (2007), A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 45–55.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (1931), „A honfoglaló magyarság kialakulása”-hoz. *MNy.* 27: 314–6.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (1941–1943), Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz. *NyK.* 51: 280–306.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIII–XVII. század*. Bp., 1993.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611), *Dictiones Ungaricae, summo studio collectae et Latine conversae*. Hanau.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1621), *Dictionarium Ungarico–Latinum innumeris vocibus Ungaricis formulisque loquendi Latine redditus, cui inspersa sunt usitata et proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis*. Heidelberg.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1708), *Dictionarium Ungarico–Latino–Germanicum, innumeris vocibus ungaricis Formulisque loquendi Latine redditus, Nunc quarta vice locupletatum. Cui inspersa sunt usitata et Proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis: Quae omnia sub initiali, vel praecipua Adagionis Ungaricae voce facile reperiuntur*. Noriberg.
- SZŰCS JENŐ (1997), *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Bp.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.